

Amerikan Protestan Fundamentalizmi'nin Köken ve Öğreti Açısından Bir Analizi

Mustafa BIYIK*

Abstract

An Analysis of American Protestant Fundamentalism from the Viewpoint of Roots and Teachings. This paper deals with the modern American Protestant Fundamentalism in the context of history and teaching. As a common phenomenon of world religions, the term 'fundamentalism' used firstly in the US. in 1920's. The impacts of American Protestant Fundamentalists for 1970's upon White House at home and foreign policy, especially concerning with Israel and Middle East, this issue have gotten more attractive. It's impact has been continued currently. Exploring and analysing of this movement will contribute to understand the other fundamentalist movements and to the attitude of American policymakers viewpoints to fundamentalists in the context of events have been occurred in the Middle East during the last periods.

Key Words: Fundamentalism, Fundamentalist, Moral Majority, Christian Coalition, Christian Right, Dispensationalism.

Giriş

Fundamentalizm, modern dönemin en çok tartışılan dinsel kavramlarından biridir. Geçen asırda İhvan, Hizbullah ve son olarak da el-Kaide ile Ortadoğu'da dikkatleri üzerine çeken İslam Fundamentalizmi, özellikle 11 Eylül sonrasında ABD merkezli küresel aktörlerin hedefi haline gelmiştir. Fanatikleşmiş ve zaman zaman militarizme kaymış bir dindarlık anlayışı olan fundamentalizmi tikel bir şekilde İslam içerisinde aramak ve daha da ileri giderek onu bu din ile özdeşleştirmek, evrensel bir dinsel fenomen olan bu kavramı tek taraflı ve yanıltıcı bir şekilde okumaktan başka bir şey değildir. Fundamentalizmin *Siyonizm* ve *aşırı Ortodoks Yahudilik* versiyonlarıyla Yahudilik ve *Milli Evangelikler Birliği*, *Güney Baptist Konvansiyonu* ve *Hristiyan Kimliği* gibi adlarla da Amerikan Protes-

* Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

tan Hıristiyanlığı içerisinde yer aldığını; diğer dünya dinlerinde de benzer yöneliş ve akımların olduğunu biliyoruz. Dahası, bu terim ilk olarak bir grup Amerikan Protestanı tarafından bizzat kendileri için kullanılmıştır. Dolayısıyla günümüzde yapılan nesnellikten uzak değerlendirmelerin, siyasi nedenler üzerine inşa edildiği açıktır.

Bu makalede amacım, bir dini fundamentalist eğilimler açısından aklamak ya da suçlamak değil; aksine, evrensel bir fenomen olarak gördüğüm bu terimin dünyada ilk kullanımına öncülük eden Amerikan Protestan Fundamentalizmi'nin kuramsal ve tarihsel zeminini ortaya koymak ve böylece günümüz fundamentalist tartışmalarına katkı sağlamaktır. Bunun anlamı, ABD'de birçok fundamentalist akımın olduğu ve benim burada bunlardan sadece belli bir fundamentalist grubu ele alacak oluşumdur.¹ Bu metinde Fundamentalizm, kökleri eskiye giden yirminci asrın bir Amerikan dinsel akımı anlamında kullanılmaktadır. Bunun ortaya çıkışı, teşkilatlanışı, öğretileri ve faaliyetleri ortaya konarak, yerel ve küresel etkileri analiz edilmeye çalışılacaktır.

'Fundamentalizm' terimi, ilk defa 1920'lerde Amerikan Protestanları içerisinde ortaya çıkan bir gruba ad olarak verilerek literatürde yerini almıştır. Bununla birlikte, söz konusu dinsel gruba ilişkin ilk dönemde yapılmış pek çalışma bulunmamaktadır. Bunun nedeni, onların Amerikan toplumunda o dönemde fazla etkili olmamalarıdır. Fakat Fundamentalistler'in 1950 sonrasında hızlı bir gelişim sergilemeleri ve 1970'lerden itibaren kiliselerin dışına çıkıp ülke politikasına el atarak Amerikan siyasetinde etkin hale gelmeleri, bu tarihten itibaren onların daha yakından izlenmelerine yol açmıştır. Oysa daha önce bunların kim oldukları konusunda ortak bir anlayış dahi bulunmuyordu. İlk dönem Fundamentalizmi'ne ilişkin bilgi veren iki kitaptan biri, 1931 yılında Stewart G. Cole'in kaleme aldığı *The History of Fundamentalism*, diğeri de bundan bir müddet sonra Norman F. Furniss'in 1954'te yayımladığı *The Fundamentalist Controversy, 1918-1931* adlı monografisidir. Furniss, bu eserinde Fundamentalizm'in on yılı hakkında kısa bir bilgi veriyordu. Her iki eser de konuyu enine boyuna tartışarak Fundamentalizm'i ortaya koymaktan uzaktı. Belki de o dönem için buna gerek yoktu. Fakat bu akım ülkede politik bir güç olarak önemli bir yere gelince, o andan itibaren bunlar

1 Metinde ilk harfi büyük yazılan "Fundamentalizm / Fundamentalist" ifadeleri, aksi bir açılım olmadığı sürece belli bir dinsel grup olarak Amerikan Protestan Fundamentalizmi'ni ve bu akım mensubunu işaret etmektedir.

üzerine ard arda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu konuda öncü çalışmaların en önemlisi Ernest R. Sandeen'in *The Roots of Fundamentalism* (1970)'i ve George M. Marsden'in *Fundamentalism and American Culture* (1980) adlı eseridir. Her iki eser de Amerikan dinsel hayatının bir tezahürü olarak gelişen Fundamentalizm'i sosyo-kültürel ve dinsel açıdan ele alıp değerlendirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte, onların Fundamentalizm'in ortaya çıkışına ilişkin açıklamalarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu, iki araştırmacının konuyu farklı açılardan ele alıyor olmasından kaynaklanmıştır. Onların eserleri, önceki sınırlı çalışmalar bir tarafa bırakılacak olursa, konu üzerine yapılmış ilk kapsamlı ve akademik çalışmalarıdır. John Fea, sonraki dönemde yapılan çalışmalarda bu iki eserden birinin dikkate alındığını vurgulamaktadır.² Günümüzde de konu üzerine yapılan çalışmalarda bunlardan sadece birinin dikkate alınması, onların metodolojik farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Alanında ilk olmaları, zaman zaman her iki eserin de kaynaklarda referans olarak gösterilmesine olanak sağlamıştır. Bu iki eserin dışında konuya ilişkin yapılmış araştırmaların tamamına yakını 1980 sonrasına aittir. Biz de bu çalışmada aynı gerekçelerden ötürü, Sandeen ve Marsden'in eserlerini önceleyeceğiz.

Sandeen'in yöntemi, Cole ve Furniss'den farklıdır. Sandeen, onların Fundamentalizm'i olumsuz bir güç olarak gördüğünün ve ona bir akım olarak bakmadığının altını çizer.³ Bu da, Cole ve Furniss'in Fundamentalizm'e olumsuz yaklaşımını gösterir. Fakat iki yazarın eserlerinin sınırlı etkisi, sonraki çalışmalar karşısındaki yetersizliği ve o dönemde Fundamentalizm'in gelişim sürecinde olduğu düşünülürse, Sandeen, Marsden ve sonraki araştırmacıların onu 'olumsuz güç' nitelemesinden kurtararak bir 'dinsel akım' olarak ifade etmeleri önemlidir. Zira Marsden'e göre Fundamentalizm bir isim olarak ABD'de ilk defa kullanılmaya başlandığında, onun öğretilerine bağlılık üç temel fonksiyonu üstlenmiştir:⁴ Bir halkın ya da grubun dindarlık düzeyinin ölçüm aracı olma, Hıristiyan kimliğini

2 John Fea, "An Analysis of the Treatment of American Fundamentalism in United States History Survey Text", *The History Teacher*, c. 28, Sayı 2, 1995, s.211.

3 Ernest R. Sandeen, "Toward a Historical Interpretation of the Origins of Fundamentalism", *Church History*, c. 36, Sayı 1, 1967, s.66. Fundamentalizm'i bir akım olarak görmeyenler sadece bunlarla sınırlı değildir. Bununla birlikte sonraki dönemlerde onun bir akım olduğu konusunda neredeyse bir ittifak oluşmuştur. Sandeen ve Marsden gibi, Carpenter de onu bir akım olarak görenlerdendir. Bkn. Joel A. Carpenter, *Revive Us Again: The Reawakening of American Fundamentalism*, Oxford University Press, Oxford, 1997, s.15.

4 George Marsden, "Fundamentalism as an American Phenomenon, A Comparison with English Evangelicalism", *Church History*, c. 46, Sayı 2, 1977, s.215.

koruma çabalarının bir sembolü ve aynı ilkeleri benimseyenler arasında bir dostluk zemini oluşturma. Dolayısıyla, o dönemde Fundamentalizm'e olumsuz bir bakışın olmadığı söylenebilir.

Amerikan Protestan Fundamentalizmi'nin Tarihi

Amerikan Protestan Fundamentalizmi, bir anda belli bir şahsiyet öncülüğünde ortaya çıkmış bir hareket değildir. O, uzun bir tarihsel sürecin getirdiği birikimin, belli bir dönemin sosyo-kültürel, dini ve felsefi anlayışı ile karşılaşması sonucu meydana gelmiş bir dinsel anlayıştır. Dolayısıyla kavramı kurmada karmaşık bir olgu ile karşı karşıyayız. Onun tarihteki ilk tezahürleri, Fransız reformcu John Calvin'e kadar gerilere gider. Bununla birlikte, Boston şehrinin kurucusu John Winthrop, önemli bir Puritan* din adamı Increase Mather, etkinliği ile "Amerika'nın Teoloğu" ünvanını alan Jonathan Edwards ve daha pek çok kimse, Fundamentalizm'in tarihsel yapı taşları olmuşlardır. Yine *Çaçcılık* (Dispensationizm) öğretisinin babası John Nelson Darby'yi ve yakın dönemde Beyaz Saray'da etkili olan Pat Robertson, Jerry Falwell ve Tom DeLay'ın adlarını da zikretmek gerekir.

Dolayısıyla Amerikan Fundamentalizmi'ni anlamak için bu ülkenin tarihine bakmak gerekir. Amerikan tarihinin temellerinin, bu ülkeye onbeşinci asır ve sonrasında Avrupa'dan gelen göçmenlerle atıldığını görürüz. Ülkeye ilk gelenler küçük bir Katolik grubu ve İngiliz Anglikanları'dır. Avrupa'da dönem dönem yaşanan tarımsal kıtlıklara bağlı ekonomik sıkıntılar ile İngiltere'nin Anglikan olmayan Protestanlar üzerindeki dinsel ve ekonomik baskıları bu göçleri ortaya çıkarmıştır.

Amerika'nın dinsel yapısı bu göçlerle şekillenmiştir. Başlangıçtaki Anglikan egemenliği, Anglikan olmayan İskoç, İrlanda ve İngiliz Protestanların bu ülkeye göç etmesiyle sona ermiştir. Daha sonra Kongregasyonel ve Presbiteryen kiliselere dönüşen Anglikan renkli İngiliz Puritanizmi'nin gerisinde yatan katı Kalvinci öğretisi, Amerika'nın sonraki dönemde muhafazakâr** bir dinsel geleneğe sahip olmasına yol açmıştır.

* Bir Protestan akımı olan Puritanizm ya da Puritanlık hakkında geniş bilgi için bkn. Ali İsmail Güngör, "Hıristiyanlıkta Püriten Anlayış ve Etkileri", *Dini Araştırmalar*, c.7, Sayı 21, Ankara 2005.

** Muhafazakârlıktan kastımız, mevcut toplumsal, dinsel ve kültürel kurum ve algılara, gelenek ve göreneklere bağlı olma ve bunlarda değişiklik istememe halidir. Buna karşın fundamentalizm dinin temellerine, yani vahyedilen ilk metinlere dönüşü esas alarak geleneksel

tır.* Puritanizm'e şekil veren Kalvinci teolojinin sahip olduğu muhafazakâr yapıya ek olarak, onun Britanya'da geçirdiği sert politik dindarlık formu, Amerikan dinsel hayatının sonraki döneminin şekillenmesinde etkili olmuştur. Puritanların özellikle dinsel anlamda ilk dönemlerde İskoç-İrlanda geleneğine ihtiyaç duymaları, onların anavatanlarına bağımlı kalmalarına yol açmıştır.

Onsekizinci asrın başındaki Büyük Uyanış'ın getirdiği liberal anlayış, Amerika'daki kiliseleri etkilemiştir. Genel olarak muhafazakâr olan göçmen Protestanlar, bu akımın etkisiyle muhafazakâr-liberal kamplaşmasına girmişlerdir. Neticede Presbiteryenler 1741'de Eski Taraf (muhafazakârlar) ve Yeni Taraf (liberaller) şeklinde ikiye bölünürken, benzer bir ayrışma da Kongregasyoneller'de yaşanmıştır. Bu arada Baptistler de Amerikan dinsel hayatında yerlerini almaya başlamışlardır.

Amerikan Bağımsızlık Anlaşması (1783) sonrasında Bağımsızlık Savaşına destek vermeyen Anglikanlar ve Metodistler ülkeden kovulunca, ülke muhafazakârlıkları ileri düzeyde olan Kalvinci Protestanlara kalmıştır. Misyon çalışmalarında duygusal bir söylem geliştiren Baptistler hızla gelişerek ülkedeki en büyük kilise olmuşlardır. Ondokuzuncu asra geldiğinde, ülkede en etkin grubun Baptistler olduğunu, onları Kongregasyonel, Metodist ve Presbiteryenlerin izlediğini görmekteyiz. Bir asır önce Büyük Uyanış'ın etkisiyle liberal-muhafazakâr tartışmalara sahne olan kiliseler, bu hareketin etkisinin sönmesiyle yeniden birleşseler de, libera-

din anlayışını yeniden inşa etmeye çalışır ve doğal olarak dinin modern ve liberal yorumlarına karşı çıkar. Bu açıdan fundamentalizm, muhafazakârlığın ileri boyutudur. Dolayısıyla her fundamentalist aynı zamanda bir muhafazakâr iken, her muhafazakârın fundamentalist olması gerekmez.

* Amerika'ya göç eden Avrupalılar genel olarak muhafazakâr kimlikli Hıristiyanlar olsalar da, bunlar içerisinde özellikle İskoçya ve İrlanda'da emellerini gerçekleştiremeyen az sayıdaki Sözleşmeli Birleşmiş ve Reform Kilise mensuplarını da görmezlikten gelemeyiz. Bunlar, Amerikan tarihinin en eski fundamentalistleridir. Fakat o dönemde fundamentalizm terimi henüz kullanılmaya başlamadığı için, onlar bu lakabı almamışlardır. Amerika'da ilk dönemlerde oldukça katı çizgide hareket eden, Kilise'nin başı olarak İsa Mesih'i vurgulayan ve seküler devlete karşı çıkan bu grubun üyelerinin önemli bir kısmı zamanla kırılmalar yaşayarak muhafazakâr çizgiye yanaşmışlardır. Fakat günümüzde hala eski fundamentalist söylemlerini sürdürenlerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu ilk Amerikan fundamentalistleri için bkn. James B. Scouller, "History of the United Presbyterian Church of North America", *A History of the Methodist Church, South the United Presbyterian Church, The Cumberland Presbyterian Church and the Presbyterian Church, South in the United States*, Gross Alexander (ve diğerleri), The Christian Literature, New York, 1894, ss. 145-255; Paul K. Conkin, *The Uneasy Center: Reformed Christianity in Antebellum America*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, London 1995, s.256-257.

lizmin* etkisi tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. Bu durum ABD'deki bütün kiliselerin bir gerçeği olmakla birlikte, özellikle Baptist ve Presbiteryenleri etkilemiştir. Sonunda Presbiteryenler 1837'de Eski Okul (muhafazakârlar) ve Yeni Okul (liberaller) şeklinde yeniden ikiye bölünmüştür. Presbiteryenlerden önce tartışmalara boğulan Baptistler'deki bölünme ise 1840 yılında gerçekleşmiştir. Metodistler'de de durum farklı değildi.

ABD'nin göçmenler üzerine kurulu yapısı, onu tarihsel mirastan mahrum etmiştir. Göçmenlere dayalı sistemde ülkenin kendine özgü güçlü dini kurumsal yapısının olmayışı, göçmenleri Kutsal Kitab'a yönlendirmiştir. Bu, Kalvinci ruhun bir tezahürü olan Kutsal Kitab'a sıkı bağlılık anlayışını pekiştirmiş, Aydınlanma'nın öne sürdüğü *bireysellik* ile de desteklenmiştir. Kilise *topluluk* olarak hala önemli olsa da, bireysel bazdaki anlamı azalmıştır.⁵ Bireyselliğin yanında Aydınlanma ve liberalizm, Amerikan halkına eleştirel bakış açısı sunmuştur. Her şeyin eleştirilebilirliğini savunan Aydınlanma felsefesi, asıl tartışmaları ilahiyat alanında göstermiştir. Muhafazakârlar Aydınlanma ilkelerinin Kutsal Kitab'ı yorumlamada kullanılmasına karşı çıksalar da, liberaller bu konuda oldukça hevesliydi. Neticede muhafazakârların kabullenmesi mümkün olmayan sonuçlarla karşılaşmıştır. Onlar da liberal düşünceye hücum eden Kutsal Kitap konferansları düzenleyerek literalizmi savunmuşlardır.

Ondokuzuncu asır boyunca Protestan misyonerler dünyanın dört bir yanına dağılarak Hıristiyanlığı yaymaya çalışmışlardır. Bu çabalar, Mesih'in, mükemmel bir çağ olan Tanrı Krallığı'nın ardından dünyanın sonunda döneceğini savunan postmilenyumcu tarih anlayışının kabulünün bir sonucuydu. Buna göre dünya hızla sona doğru gitmekteydi. Hıristiyanlar, Mesih'in dönüşü öncesi dünyanın çoğunluğunu Hıristiyan yaparak onun gelişine zemin hazırlamalıydılar. Her geçen güne karşı daha iyimser bir bakışı taşıyan postmilenyumculuğun tedrici iyimserlik havası, evanjelikleri heveslendirmişti. Fakat şehirleşme, varoşlardaki insanların şehirlere

* Bu dönemde İngiltere'de yayılan ve kısa sürede ABD'ye sıçrayan liberalizm, şu ilkeleri savunuyordu: 1) Aklın sınırı olmadığını öngören salt akılcılık ile özgür araştırma ruhu. 2) İnsan yetenekleri, doğal iyilikler ve insanın geleceği hakkında beslenen iyimserlik. İnsan mükemmel olmasa da, kesinlikle mükemmelleşebilir bir varlıktı. 3) Hıristiyanlar arasında öngörülen sempati ve hoşgörü. 4) Bilime ve modern bilimin verilerine duyulan sonsuz güven. Bkz. Rolland D. McCune, "The Formation of the New Evangelicalism (Part One): Historical and Theological Antecedents", *Detroit Baptist Seminary Journal*, c. 3, Fall-1998, s.13.

5 George M. Marsden, *Fundamentalism and American Culture: The Shaping of Twentieth Century Evangelism: 1870-1925*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1980, s. 224.

göçünün getirdiği sorunlar, kölelik meselesi, politik ve ekonomik yapıda görülen merkezileşme, dini düşüncenin ve dinsel şahsiyetlerin prestij ve etki kaybı ile 1860-64'te yaşanan İç Savaş, dünyanın postmilenyumcu evangeliklerin söylediği gibi iyiye doğru gitmediğini göstermiştir. Neticede Postmilenyumculuk büyük bir darbe almış ve bu teori terk edilerek Mesih'in Tanrı Krallığı öncesinde döneceğini savunan klasik premilenyumcu yorumun yeni bir versiyonuna geçilmiştir.

Bu yeni yorum, tarihsel premilenyumculuğun zamanın eğilimleri içerisinde yeniden yorumlanmasıyla ortaya çıkan *Çağcılık*'tır. İç Savaş sonrası etkisini göstermeye başlayan bu teoriye ilk şeklini veren kişi, İngiltere'de *Plymouth Kardeşler* grubunu kuran John Nelson Darby (1800-1882)'dir. Onun klasik premilenyumculuktan farklılaşan görüşleri ABD'de İç Savaş öncesinde yavaş yavaş yayılmaya başlasa da, esas gelişimini Savaş sonrasında göstermiş ve asrın sonlarına doğru ABD ve İngiltere'de önemli başarı kazanmıştır. Bunun ABD'de yayılmasında Presbiteryen James H. Brookes (1830-1897) ve Baptist J. R. Graves (1820-1893)'in etkisi büyüktür. Ayrıca meşhur evangeliklerden C. I. Scofield (1843-1921), A. J. Gordon (1836-1895), Dwight L. Moody (1837-1899), James M. Gray (1851-1935), R. A. Torrey (1856-1928), Arno Gaebelein (1861-1945), Harry Ironside (1876-1951) ve Lewis S. Chafer'in etkileri de gözardı edilemez. Scofield'in 1909 yılında yayımladığı *Scofield Reference Bible*'de yer alan dipnotlar, çağcılığa klasik şeklini vermiştir.⁶ İç Savaş'ın ardından ortaya çıkan bu dünyanın sonu öncesine ilişkin tarih anlayışındaki değişim, bir anlamda evangelik modellerdeki krize tepkiydi. Ayrıca İngiltere'den gelen Aydınlanma felsefesi, ABD'nin kendi şartları içerisinde liberal bulunmuştu. Çağcılık öğretisinin sadece liberal teolojiye bir tepki olarak çıktığını söylemek tam doğru olmayabilir, ama bu, önemli bir gerekçeydi.

Çağcılık, çoğu konuda liberal meyile karşı bir duruş sergilemiştir. Liberalizmin bütün cazibesine rağmen, bu teori taraftarlarının Kutsal Kitab'ın güvenilir ve uygulanabilir bir kaynak olduğundan şüpheleri yoktu. Kutsal metinlerin anlamları yeterince açtı ve onlara göre tarih yedi çağa bölünmüştür: 1) Adem'in Cennet'te yaratıldığı andan ilk günahın işlenişine kadar geçen *Suçsuzluk Dönemi*, 2) İlk günah ile başlayan *Bilinçlilik*

6 David Harrington Watt, "The Private Hopes of American Fundamentalists and Evangelicals, 1925-1975", *Religion and American Culture*, c. 1, Sayı 2, 1991, s.156; Ernest R. Sandeen, *Roots of Fundamentalism: British and American Millenarianism, 1800-1930*, University of Chicago Press, Chicago, 1970, s.172, 175.

Dönemi, 3 İnsanların et yemelerine izin verilen *Beşeri Yönetim Dönemi*, 4) İbrahim ve Musa ile yapılan *Ahit Dönemi*, 5) Musa ile İsa arası *Hukuk Dönemi*, 6) İsa sonrası *Kilise Dönemi* 7) Mesih'in ikinci gelişi ile başlayacak olan *Milenyum Dönemi*.⁷ Bunlardan her biri, "Tanrı'nın insanlığa yönelik metodundaki bazı değişiklikleri" ve insanın 'yeni bir imtihanını' içeriyordu. İnsan bu imtihanlardan başarılı olamazsa her çağ felaketle sona eriyordu. İçinde yaşanan çağ, *Kilise Çağı*'ydı. *Krallık Çağı* bir sonraki çağ olduğuna göre, şu an Tanrısal Krallığın geliş zamanı değildi. Ayrıca beklenen Krallık klasik premilenyumculuğun aksine doğüstüydü.⁸ Yani onun gerçekleşmesinde insanın fazla rolü yoktu. Tanrı zaman zaman sürece müdahale eder ve bir çağdan diğerine geçilir. Dolayısıyla Krallık, Tanrı'nın lütfu ve müdahalesi sonucu gerçekleşecekti. Bu açıdan bakıldığında çağcılık, gelişim karşıtı bir açıklama yoludur.

ABD, çağcılık tartışmaları içerisinde 1870'li yıllarda Charles Darwin'in 1859 yılında yayımladığı *Türlerin Kökeni* (The Origin of Species) adlı çalışması üzerine başlayan evrim tartışmalarına sahne oldu. Princeton Okulu'ndan Charles Hodge öncülüğündeki muhafazakârların tamamına yakını, Kutsal Kitab'ın yanılmazlığını ileri sürerek bu teoriyi reddetmiştir. Onlara göre Tekvin'de geçen "Tanrı'nın her şeyi yoktan altı günde yaratması" kesin bir inançtı. Oysa bu teori onlara göre Tanrı'ya inanma ihtiyacını ve Tanrı'nın insanı yüce bir varlık olarak yarattığı anlayışını ortadan kaldırıyordu. Karşılaşılan din-bilim sıkıntısına Kantçı gelenek ve Alman idealizmi ile bir çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Frederick Schleiermacher ve Albert Ritschl, dinin tarihsel ya da bilimsel gerçeklere dayandırılmamasını önermiştir. Onlara göre din kendi manevi alanında kalmalı ve bilimsel araştırmalara değil, kalplere yönelerek dinsel tecrübeye dayandırılmalıydı. Bilim ancak bu şekilde kendi otonomisine sahip olabilir; din de onu araştırmanın ötesinde kalabilirdi.⁹ Fakat bu öneriler de muhafazakârların sorunlarını çözmede yeterli ve doğru bir yaklaşım olarak kabul görmemiştir.

Ondokuzuncu asrın son 20-30 yılına gelindiğinde çağcı öğretisi Darby ve ondan etkilenen gönüllü kişi ve kuruluşlar tarafından anlatılıyordu. Çağcılık en çok da Calvin geleneğinden gelenler tarafından savunuluyor-

7 Amy Johnson Frykholm, *Rapture Culture: Left Behind in Evangelical America*, Oxford University Press, New York, 2004, s.15.

8 Marsden, *age*, s.51; Marsden, *agm*, s.230.

9 McCune, "The Formation of the New Evangelicalism", s.12; Marsden, *age*, s.19-20

du. Az sayıdaki Metodist, Episkopal ve Anglikan da buna sıcak bakıyordu. Bu sıralama, oluşum sürecindeki Amerikan Protestan Fundamentalizmi'nin kompozisyonu açısından önemlidir. Çağcılığın yayılmasında en etkin rolü, konferanslar üstlenmiştir. Bunlardan Niagara Konferansları'nın ayrı bir yeri vardır. Konferanslara 1870'lerde öncülük edenler, günümüz Amerikan Protestan Fundamentalizmi'nin babaları olarak bilinirler. Bunların başında, Walnut Street Presbiteryen Kilisesi'nde yıllarca rahiplik yapan Presbiteryen James H. Brookes gelir. Ayrıca Presbiteryen ve Kongregasyonel kiliselerde uzun dönem rahiplik yapan William J. Erdman, Baptist rahip Adoniram Judson Gordon ve Presbiteryen William G. Moorehead'ı da zikretmek gerekir.¹⁰

Niagara Grubu öncülüğünde gerçekleştirilen çağcı konferanslar serisinin ilki 1876'da Niagara'da yapılmıştır. Fakat bu, çok küçük ve etkisizdi. Grubun geniş anlamda asıl konferans serisinin ilki, *Birinci Uluslararası Kehanet Konferansı* adıyla 30 Ekim 1878'de *Holy Trinity Episkopal Kilisesi*'nde yapılmıştır. Çağcıların burada ifade ettikleri tarihin sonuna ilişkin kehanetlerin çok yakınlığına ve kötümser gelecek vurgularına sadece Anglikan ve Katolikler'den tepki gelmiştir. Konferansın kalıcı etkileri olmuştur. Konferansa katılan bir grup muhafazakâr, Mesih'in premilenyumcu dönüşünü ve kehanet konularını dile getirmiştir. Onların konferansa katılımları, çağcılar ile Princeton işbirliğini başlatmıştır. Her iki grup *zındıklık* olarak gördüğü Modernizm'e karşı ondokuzuncu asrın son yirmi yılında aynı platformlarda bulunmuşlar ve yazılarını aynı yerlerde yayımlamışlardır. Niagara konferansları yaz aylarında sürmüştür. Birinci Dünya Savaşı öncesinde dördü uluslararası olmak üzere çok sayıda konferanslar verilmiştir. Çağcılar ve Princeton teologları, birbirilerini gerçek din üzere görmüşlerdir. Her iki grup Tanrı'nın aşkınlığını ve onun tarih ötesi olduğunu vurgulamış, sosyal problemlere ilişkin tartışmalarda kötümserliklerini dile getirmiştir. Aslında bunlar hiçbir şekilde uyuşabilir nitelikte değildir. Fakat modernizm korkusu, onları bu birlikteliğe itmştir. Bu arada evangelik D. L. Moody de 1880-1902 yılları arasında konferanslar düzenlemiştir. O bir çağcı olmasa da, konferanslarda bu temaları işlemiştir. Kendisinin yokluğunda başkanlık görevini çağcı A. J. Gordon ya da A. T. Pierson'a devretmesi anlamlıdır. Yürütülen konferansların önemli bir kısmı Niagara Grubu ya da Moody tarafından idare edilse de, değişik teşki-

10 Sandeen, agm, s.71-72.

latlar öncülüğünde başka konferanslar da gerçekleştirilmiştir. İlki 1876 yılında başlayan Kutsal Kitap konferansları serisi 1960'lara kadar sürmüştür. Bu arada muhafazakârlar, liberalizm yandaşlarını sapkınlıkla suçlamışlardır. Bu itham, Presbiteryenler arasında 1892 yılında Henry P. Smith'in, ertesini yıl Charles A. Briggs ve 1899'da da A. C. McGiffert'in rahiplikten kovulmalarına yol açmıştır.¹¹ Asrın bitiminde Fundamentalizm hâlâ tamamen belirginleşmemiş olsa da, aşırı muhafazakârlar kendilerini Amerikan hayatında hissettirmeye başlamışlardır. Onlar henüz ayrı bir kimlik olarak belirginleşmediği için etkilerini tam olarak tahmin etmek zordur. Ama mücadele sınırları yavaş yavaş belirginleşmiştir. Muhafazakârlar evangelizmde büyük başarı göstermişler, düşüncelerini şehirden taşraya taşımışlardır. Bu dönemde geleceğin fundamentalist liderlerinin rahiplik görevini değil de daha etkili gördükleri dergi editörlüğü (Charles G. Trumbull, Arno C. Gaebelin), dini okul yöneticiliği (James M. Gray, Reuben A. Torrey) ve sempozyum başkanlığı (G. Moorehead, Melvin G. Kyle) gibi görevleri seçtiklerini görmekteyiz.¹²

Amerikan Fundamentalistleri'nin farklı bir grup olarak ortaya çıkışları, 1910-1915 arasında *Los Angeles Birleşik Petrol Şirketi*'nin kurucusu ve baş hissedarı olan Güney Californialı petrol zengini çağcı Lyman Stewart ile kardeşi Milton'un direktifleri doğrultusunda yazılan *The Fundamentals: A Testimony to the Truth* (Temel Prensipler) adlı kitapçık serisiyle başlamıştır. Eser, popülerleşen liberal teolojiye ve gündemdeki evrim tartışmalarına tepki olarak Princeton'da yazılmıştır.¹³ Tamamı 12 ciltlik seriden oluşan kitap, Baptist rahip Amzi C. Dixon editörlüğündeki çağcı teolog ve rahiplerden oluşturulan bir komite idaresinin ürünüdür. Toplam 64 yazarın 90 makalesinden oluşturulan eser, Hıristiyan öğretilerinin ve Kutsal Kitab'ın yetkinliğinin bir savunusunu yapmıştır. Kitapta çağcılık ayrı bir makale konusu olmasa da, yazarların 31'inin bunlardan olması anlamlıdır. Kitapta ayrıca teslis, doktrinler, evangelizm ve misyon konuları yanında Yehova Şahitleri, Mormonlar, Eddyciler ve Ruhçular da ele alınmıştır. Esere katkı sağlayan rahip ve teologların çoğu Kalvinci gelenekten geliyordu. Mezhepsel dağılım olarak da ezici çoğunluğun Presbiteryen-

11 McCune, "The Formation of the New Evangelicalism", s.21-22, 27; Sandeen, agm, s. 72-73, 75-77.

12 Sandeen, agm, s.77.

13 Rebecca M. De Sousa, *Varieties of Fundamentalism*, unpublished thesis in the College of Arts and Sciences, Georgia State University, 2006, s.1. Ayrıca bkn. Ali Rafet Özkan, *Fundamentalist Hıristiyanlık: Yedinci Gün Adventizmi*, Alperen Yay., Ankara, 2002, s.10.

lerde olduğunu, onları Baptist, Reform, Kongregasyonel ve Metodistlerin izlediğini görmekteyiz. Stewart kardeşlerin finanse ettiği kitabın 3 milyon adedi pastörlere, misyonerlere, ilahiyat hoca ve öğrencilerine, dinsel kurum ve kuruluş üyelerine, kolej hocalarına ve halka ücretsiz dağıtılmıştır.¹⁴ Stewart kardeşlere göre Hıristiyan inancı, bilim ve modernizmin meydan okumalarına karşı korunmalıydı ve her Hıristiyan şu beş ilkeyi ifade etmeliydi: Kutsal Kitap Tanrı Sözü olup hatadan uzaktır ve onun literal okunması esastır. İsa'nın annesi bakireydi. İsa, günahlarımızın bağışlanması için çarmıhta ölmüştür. Onun bedeni mezarında dirilmiştir. İsa'nın mucizeleri, gerçek tarihsel olaylardır.

Stewart kardeşlerin projesi uzun vadede etkisini göstermiş, Fundamentalistler toparlanmaya başlamışlardır. Eserin yazımı, 'fundamentalist' tanımlamasında sembolik bir nokta olarak tarihe geçmiştir. Aydınlanma, Liberalizm ve Modernleşme, neticede Baptist, Presbiteryen ve Metodist kiliselerde modernist ve fundamentalistlerin saflarını belirleme kararını vermelerine yol açmıştır. Sürdürülen konferanslar bu dönemde meyvesini vermeye başlamış, Baptist W. B. Riley öncülüğünde 1919'da *Dünya Hıristiyan Fundamentalistler Birliği* kurularak Fundamentalistler'in karar mekanizması oluşturulmuştur.¹⁵ Fundamentalizm tarihinde önemli bir olay, 1920'de Baptist Curtis Lee Laws'ın *Watchman Examiner* adlı Baptist dergide ilk defa 'fundamentalist' terimi kullanmasıdır. Terim ilk kullanılmaya başlandığında, 'modernizme karşı çıkış' anlamında *Fundamentalistler*'de tanımlanan kimseleri ifade ediyordu.¹⁶

Fundamentalistler ilk dönemlerinde oldukça hassastılar. Onlara göre bunun pek çok nedeni vardı: Evrim teorisi hala bir tehlikeydi. Dünyada Tanrı'dan uzaklaşmaya doğru bir meyil vardı. Komünizm tehdidi sürüyordu. Fundamentalistler başta evrim olmak üzere karşılaştıkları modernitenin ürünü sorunlar karşısında sergiledikleri radikal söylemleri nedeniyle, genellikle akıl ve bilim karşıtı kimseler olarak görülüyordu. Bununla birlikte, Fundamentalizm modern bir akımdır ve Aydınlanma'nın özelliklerini yansıtmaktadır. Kutsal Kitap'ın yanılmazlığı, Fundamentalist kim-

14 Sandeen, agm, s. 77-79; Marsden, age, s. 118-120.

15 McCune, "The Formation of the New Evangelicalism", s. 24; Robert T. Handy, "Fundamentalism", *The Encyclopedia Americana*, New York, 1975, c. 12, s.164.

16 McCune, "The Formation of the New Evangelicalism", s.19. Ayrıca bkn. Bruce Shelley, 'Fundamentalism', *The New International Dictionary of the Christian Church*, ed. J. D. Douglas, Paternoster Press, Exeter, 1974, s. 397

liğin özüdür. Bu da, gerçeklerin akıl ve sağduyu ile anlaşılabilceğini savunan İskoç Sağduyu Realizmi'ne dayanır. Sağduyu Realizmi ve Baconcu bilim, Thomas Reid ile ABD'yi etkilemiştir.¹⁷ Dolayısıyla Fundamentalizm, yirminci asırda Amerikan dinsel ve seküler yaşamında yoğunlaşan modernist eğilimlere tepki olarak ortaya çıkmıştır. Onlar Aydınlanma'dan etkilenmişler ve neticede din ile bilim uzlaşısına bir zemin oluşturmuşlardır. Didaktik Aydınlanma, Kutsal Kitab'ın tarihsel bir gerçeklik olması yanında, onun bilimsel eğitim ve ahlak açısından da hatasızlığını savunmuştur.

Fundamentalistler ayrı bir kimlikle kendilerini ifade edecek gücü hissettiklerinde, içerisinde yaşadıkları kiliselerde tartışmaları alevlendirmişlerdir. Huzursuzluklar önce Baptistler arasında ve ardından da Presbiteryenler'de yaşanmıştır. Baptistler'deki tartışmada, *Ulusal Fundamentalistler Federasyonu* ve *Baptist Kutsal Kitap Birliği*, *Kuzeyli Baptist Kilisesi*'ndeki modernizm yanlılığına sert tepki göstermiştir. *Ulusal Fundamentalistler Federasyonu* tartışmayı bölünme noktasına getirmese de, *Baptist Kutsal Kitap Birliği* bölünmüştür. *Baptist Kutsal Kitap Birliği* büyük ölçüde çağcı görüş mensuplarından, *Ulusal Fundamentalistler Federasyonu* da Kalvinci gelenekten geliyordu. Aşırı bir dinsel söylemi olan militarist *Baptist Kutsal Kitap Birliği*'nin A. C. Dixon, William B. Riley, T. T. Shields ve W. L. Pettingill gibi liderleri birer çağcıydılar.¹⁸ Fundamentalistler'de bu hareketliliğin ardından 1920'li yıllarda ülkedeki diğer mezhepleri ve Amerikan kültürünü kontrol etmek için mücadeleye giriştiler. Gayretleri sonuç vermeyince daha da ayrılıkçı oldu ve bağlı oldukları mezhep ve gruplardan ayrılarak kendi kilise ve teşkilatlarını kurmaya başladılar.

Fundamentalistler 1941 yılında, Presbiteryen Carl McIntire öncülüğünde oldukça saldırgan yapıdaki "*Amerikan Hıristiyan Kiliseler Konsili*"ni kurmuşlardır. Buna Machen de destek vermiştir. Ardından 1942'de daha büyük ve ılımlı çizgideki *Milli Evangelikler Birliği* kurulmuştur. Bu tip fundamentalizm ülkede genellikle "*muhafazakâr evangelikler*" ya da "*yeni-fundamentalistler*" olarak adlandırılmıştır.¹⁹

17 Andrew Charles Hoffmeister, *Fundamentalism and Modernity: A Critique of the "Anti-Modern" Conception of Fundamentalism*, unpublished MA Thesis in the College of Arts and Sciences at the Georgia State University, 2006, s. 47-48.

18 Sandeen, agm, s. 81; Carpenter, age, s.45.

19 Handy, agm, s.164; McCune, "The Formation of the New Evangelicalism", s. 32. Ayrıca bkn. Mahmut Aydın, "Batı Hıristiyan Düşüncesinde Fundamentalist Hareketin Öyküsü", *İslamiyat*, c. 10, Sayı 1, Ankara 2007, s. 49-50. Dindarlık konusunda daha farklı hassasiyetleri

Dünya Hıristiyan Fundamentaller Birliği'nin ardından, bu defa 1920 yılında Kuzeyli Baptist Konvansiyonu'nda liberalizmle mücadele amacıyla W. B. Riley, John Roach Straton, William Pettingill ve Robert T. Ketcham ile ılımlı fundamentalistlerden Russell Conwell, Curtis Lee Laws, John Marvin Dean öncülüğünde *Fundamentalist Derneği* kurulmuştur. Bundan üç yıl sonra yine Baptistler'den W. Riley, J. Frank Norris ve T. Shields daha saldırgan yapıdaki *Baptist Kutsal Kitap Birliği*'ni kurmuştur.²⁰

Fundamentalistler 1920'li yıllarda Evrim Karşısı Birliği, Amerikan Kutsal Kitap Haçlıları, Mesih'e Dönmek, Kutsal Kitap ve Anayasa gibi teşkilat ve dernekler oluşturmuşlardır.²¹ Bu derneklerin çalışmaları sonucu 1925 yılında evrim teorisi okullarda yasaklanmıştır.²² Bu dönemde Fundamentalizm'in önde temsilcileri Presbiteryen ve Baptistler içerisinde yer almıştır. Presbiteryen olanların çoğu, liberalleşmekle suçladıkları Princeton teolojisinden ayrılarak J. Gresham Machen öncülüğünde 1936'da kurulan Ortodoks Presbiteryen Kilisesi'nde bir araya gelmişlerdir. Baptistler içerisindeki fundamentalist kuruluşlar ise genellikle *Düzenli Baptistler Genel Birliği* ve *Amerikan Muhafazakâr Baptist Birliği* etrafında toplanmıştır.²³ Ayrıca Metodistler ve Kuveykırılar içerisinde de benzer gelişmeler yaşanmıştır.

Marsden, Sandeen'in Fundamentalizm'in ortaya çıkışını 1920'lerin olaylarına bağlamasını benimsemekle birlikte, bunu merkez-taşra kopukluğuna indirgemesine karşı çıkar. Ona göre bu dönemde ülkede böyle bir kopukluk bulunmuyordu. Kaldı ki, liberaller köylerde daha iyi durumdaydılar ve Fundamentalizm ilk olarak kentte ortaya çıkmıştı. Marsden, Fundamentalizm'in gerisinde, fundamentalist liderlerin çoğunun İngiliz-İskoç olmalarını da önemli bir faktör olarak sıralar ve göçmen psikolojisinin bu anlayışın doğmasında etkili olduğunu ileri sürer.²⁴ Gerçekten de insanlar, yabancı oldukları yerlerde kendi vatanlarındaki hallerine göre

olan ve genel bir Hıristiyan duyarlılığı bulunan Evangelik Hıristiyanlar ile Fundamentalistler birbirine karıştırılmamalıdır. Bunlar arasında doğrudan bir ilişkinin olmaması nedeniyle bu metinde Evangeliklere yer verilmemiştir.

20 McCune, "The Formation of the New Evangelicalism", s. 25-26.

21 Rolland D. McCune, "The Self-Identity of Fundamentalism", *Detroit Baptist Seminary Journal*, vol. 1, Spring 1996, s.18; Marsden, *age*, s. 189.

22 Handy, *agm*, s. 164.

23 C. Allyn Russell, *Voices of American Fundamentalism: Seven Biographical Studies*, The Westminster Press, Philadelphia, 1976, s. 20, 138-139, 156, 218; Carpenter, *age*, s. 45.

24 Marsden, *age*, s. 201-202, 204-205.

çok daha fazla radikalleşirler. Bunu her zaman gözlemlemek mümkündür. Genellikle yabancı topraklarda kendinden olmayan insanlar arasında kendi kimliğini ve kültürünü korumak, zaman içerisinde daha radikal bir duruşu beraberinde getirir.

Fundamentalizm'e yol açan muhafazakârların İngiliz kökenli olduklarını ifade eden Marsden, İngiltere'de fundamentalist bir hareketin ortaya çıkmayışını ise, orada bu tür hareketleri ve düşünceleri engelleyici güçlü gelenegın ve kuruluşların olmasına bağlar ve ABD'de bu tür güçlerin hiç olmadığını ya da çok az etkiye sahip olduğunu ifade eder.²⁵

Fundamentalistler 1960 sonrası politikaya yönelmişlerdir. Onların politikadaki adresleri aşırı sağ olmuş ve 1970'lerde büyük bir siyasi güç haline gelmişlerdir. Ardından 1980'lerde çok daha kapsamlı bir forma ulaşmışlardır. Fundamentalist Jimmy Carter ve ABD'nin Hıristiyan kimliğini her seferinde ön plana çıkaran Baptist Jerry Falwell'in 1976 yılındaki başkanlık yarışında Ronald Reagan'a güçlü politik desteği, ABD'nin gözlerini Fundamentalistler'e çevirmesine yol açmıştır.

Fundamentalistler'in etkisi sonraki yıllarda artarak sürmüştür. ABD'nin 1980'li yıllarının politik ve kültürel hayatına bakıldığında, Fundamentalizm'in canlanması açıkça görülür. Bunda, Jerry Falwell'in rolü büyüktür. Başta Falwell olmak üzere Paul Weyrich ve Tim LaHaye, 1979 yılında *Ahlaki Çoğunluk* (Moral Majority)'u kurdular. Fundamentalistler, 1980 ve 1984 başkanlık seçimlerinde Ronald Reagan'a blok halinde destek verdiler. LaHaye, 1981 yılında dinsel teşkilatlara strateji geliştirmek üzere *Milli Politika Konsili*'nin kurulmasına öncülük etti. Bundan iki yıl sonra da Fundamentalist James Dabson, aile değerleri konusunda politikacıları etkilemek amacıyla *Aile Araştırma Konsili*'ni kurmuştur. Aynı yıl LaHaye, kiliseleri seçimlerde muhafazakâr politikacıları seçmeleri konusunda yönlendirmek için *Geleneksel Değerler İçin Amerikan Koalisyonu*'nu oluşturmuştur. Bu çalışmalar sonucunda Falwell taraftarları ve *Ahlaki Çoğunluk* mensupları, Reagan-Bush dönemlerinde etkin yerlere gelmişlerdir. Bu sayede mahkeme salonlarında, sınıflarda ve hatta Beyaz Saray'da ibadet etme gibi konular tartışmaya açılmıştır. Fundamentalistler'deki bu politik canlanma, 1988 yılında televizyon vaizi Pat Robertson'un Cumhuriyetçi Parti lehine propagandası ile somutlaşmıştır. Seçimlerdeki başarısızlığın ardından *Ahlaki Çoğunluk* Falwell tarafından feshedilse de, Fundamentalistler kısa süre sonra daha muhafazakâr çizgide kurdukları

25 Marsden, agm, s. 225-226.

Hristiyan Sağ (Christian Right)*, ardından Pat Robertson'un 1989 yılında kurduğu *Hristiyan Koalisyonu* (Christian Coalition) ve Randall Terry'in 1988 yılında oluşturduğu *Kurtarma Operasyonu* (Operation Rescue) ile yollarına devam etmişlerdir.²⁶ Hristiyan Koalisyonu faaliyetlerini açıktan yürütünce, 1999 yılında vergi muafiyetini kaybetmiştir. Bunun üzerine ayaklanan kiliseler, 2002 yılında, kiliselere, vergi muafiyetini kaybetmeden ve rapor ibraz etmeden politik kampanyalara yönelik para toplama ve dağıtma yetkisi veren kanun maddesinin Kongre'ye sunulmasını sağlamıştır. Kanun Kongre'den geçerse de, 2003'ün başında Kongre'den 160 destekçi bulmuştur.

Burada Güney Baptist geleneğinden gelen Pat Robertson'a yakından bakmakta fayda vardır. İlk olarak 1960 yılında küçük bir tv istasyonu satın alarak evangelik faaliyete girişen Robertson, kısa sürede sektörde büyümüş, 1977'de de Regent Üniversitesi'ni açmıştır. Ardından 1986 yılında politikaya girmiş ve 1989 yılında da *Hristiyan Koalisyonu*'nu kurmuştur. Bunun amacı, Hristiyanları mahalli konsillerde, eyalet mahkemelerinde ve Kongre'de temsil etmek, kamuoyuna yönelik konuşma fırsatı bulmak, sosyal ve politik arenada Hristiyan liderleri eğitmek, Hristiyanlara günlük konularda bilgi vermek, Hristiyan karşıtı önyargıları protesto etmek ve onların meşru haklarını savunmaktır. Onun en büyük destekçisi, Güney Baptist Konvansiyonu'dur. Robertson daha sonra *Amerikan Hukuk ve Adalet Merkezi*'ni kurmuştur. Başlangıçta dinsel özgürlüğü geliştirmeyi amaçlayan kurum bugün milli güvenlik, insan hayatı, evlilik, adli davalar ve pornografi gibi konulara el atmış durumdadır.²⁷

Günümüzde Fundamentalistler çeşitli grup ve teşkilatlarla Amerikan politik hayatında varlıklarını sürdürmektedirler. Bunların başında, ABD'yi Tanrı'nın seçtiğine ve insanların Mesih'in gelişine zemin hazırlamak için politikaya girmesi gerektiğine inanan *Hristiyan Yeniden Yapılanmacıları* gelir. Bu akımın en önemli siması Gary DeMar'dır. Bunlar devlet işlerine aktif olarak el atarak siyasette Cumhuriyetçi Parti'ye yakın durmuşlar,

* Ülkede 2000 yılındaki seçimlerde seçmenlerin %14'ü kendisini *Hristiyan Sağ*'ın bir parçası olarak görmüş ve bunların %79'u George W. Bush'u desteklemiştir. Bkn. Kellstedt, Lyman A., Corwin E. Smidt, James L. Guth, and John C. Gren, 2001, "Cracks in the Monolith? Evangelical Protestant and the 2000 Election" *Books and Culture Magazine/Christianity Today*. Bkn. <http://www.christianitytoday.com/global/pf.cgi?bc/2001/003/2.8.html>.

²⁶ Fea, agm, s.205-206; Hoffmeister, age, s. 26-28, 30-32.

²⁷ De Sousa, age, s.51-52, 55-60; Justin Watson, *The Christian Coalition: Dreams of Restoration, Demands for Recognition*, St Martin's Press, New York, 1997, s. 53.

onun politikaları doğrultusunda hareket etmişlerdir.²⁸ Bugün Baptistlerin ezici çoğunluğu; Presbiteryenlerin, Pentakostalların ve Metodistlerin de yaklaşık yarısı kendilerini Fundamentalist olarak nitelemektedir.²⁹

Amerikan Protestan Fundamentalistleri'nin Temel Öğretileri

Fundamentalistler açtıkları okullar ve yayınladıkları eserlerle bir taraftan öğretilerini belirleyip sistemleştirmeye, öte yandan da diğer kiliselere karşı kendi düşüncelerini savunmaya girişmişlerdir. Bu çerçevede öncelikle hızlı bir okullaşma yaşanmıştır. Açılan Kutsal Kitap enstitüleri, akımın gelişip yayılmasına önemli katkı sağlamıştır. Moody Kutsal Kitap Okulu, Los Angeles Kutsal Kitap Enstitüsü, Kuzey Baptist Yüksek Okulu, Philadelphia Kutsal Kitap Okulu ve Bob Jones Kutsal Kitap Okulu, ilk dönemde açılan okulların en önemlilerindedir. Buralarda yoğun bir fundamentalist eğitim verilmiş ve genellikle *The Scofield Bible*, *The Fundamentals*, *Our Hope*, *The Watchman Examiner*, *The King's Business*, *The Sunday School Times*, *The Baptist Beacon*, *The Pilot* (W. B. Riley), *The Searchlight* (J. Frank Norris) ve *The Gospel Witness* (T. T. Shields) gibi eserler okutulmuştur.

Amerikan Protestan Fundamentalistleri'nin temel öğretisi ve anlayışları, onların ortaya çıktıkları dönemi yansıtır. Onların ilk dönemden itibaren vurguladıkları ve zamanla hiç değiştirmedikleri temel doktrinleri şu şekilde sıralanabilir:³⁰

28 De Sousa, *age*, s. 7, 26-29, 34-35, 39. Bush Yönetimi yanında yer alan pek çok danışman, onun politikasının biçimlenmesine katkı sağlamaktadır. Kendileri Fundamentalist olmasa da, onlarla paralellikleri bulunan Beyaz Saray'ın şu simaları önemlidir: Samuel P. Huntington, Bernard Lewis, Paul Wolfowitz, Condoleezza Rice. Yine ABD'de Amerikan-İslam ilişkilerini araştıran bir komitenin başkanı olan Daniel Pipes için de aynı şey söylenebilir. Pipes ve Lewis, kamuoyunda İslam'a yönelik sert tutumları ile tanınmaktadırlar.

29 Krş. B. Eugene Griessman, "Philo-Semitism and Protestant Fundamentalism: The Unlikely Zionists", *Phylon: The Atlanta University Review of Race and Culture*, c. 37, Sayı 3, 1976, s. 200-201; Wesley Pruden, "Israel's U.S. Ties Begin to Bind," *The National Observer* (August 23), 1975, s. 16.

30 Fundamentalistlerin temel öğretileri konusunda bkn.: Sandeen, *age*, s. 62-70, 215-221; Marsden, *age*, s. 226; Eun Jung Oh, Stacy L. Bliss, and Robert L. Williams, "Christian Fundamentalism and Prominent Sociopolitical Values among College Students in a South-Korean University", *Journal of Religion & Society*, The Kripke Center, c. 9, 2007, s. 1; De Sousa, *age*, s. 64-66, 71; Hoffmeister, *age*, s. 6, 22-24, 29; Chip Berlet & Nikhil Aziz, "Culture, Religion, Apocalypse, and Middle East Foreign Policy", *Rightweb.irc-online.org*, December 5, 2003, s. 2; Christie Arine Carr, *Christian Fundamentalism, Authoritarianism, and Attitudes Toward Rape*

1. Fundamentalist anlayışta Kutsal Kitab'ın literal okunması esastır. Kutsal Kitab'ın mutlak yetkinliğini savunan Fundamentalistler, Tanrı'nın gerçeklerini yanılabilir bir kitapla ortaya koymayacağını düşünürler. Onlara göre Kutsal Kitap sözlü olarak vahyedilmiş ve orjinaline göre kaydedilmiş olup yanılmazdır. Üstelik akla tamamen uygundur. Ona insani unsur karışmamıştır. Onda gerçekler açık biçimde yer alır. Dolayısıyla literal bir şekilde yorumlanmalıdır.³¹ Aydınlanma'nın etkisindeki Fundamentalistler, alegorizmi ve sembolleri büyük oranda terk etmişlerdir.

2. İsa Tanrı Oğlu olup, Bakire Meryem'den doğmuştur. Fundamentalistler, Hıristiyan tarihi boyunca zaman zaman ortaya çıkan İsa'nın tarihselliğini ve tanrısallığını zedeleyecek her türlü yoruma karşı çıkmışlar ve onu Tanrı'nın Oğlu olarak görmüşlerdir. O, tanrısalsal bir şahsiyettir. Ama aynı zamanda Bakire Meryem'den doğmuştur. Bu öğreti, onsekizinci ve ondokuzuncu asrın Aydınlanma ve Pozitivist yaklaşımına bir tepki olarak ortaya çıkmış gibi gözükmektedir. Zira bu dönemde din-bilim anlayışı sonucunda Batı'da İsa'nın gerçekten yaşayıp-yaşamadığını sorgulayacak düzeyde onun hayatını alt üst edecek bir anlayış gelişmiş, bu konuda çeşitli kitaplar yazılmıştır.

3. Darby'in çağcı teorisinin kabulü esastır. Çağcılığı benimseyen Fundamentalistler,* dünyanın hızla sona doğru gittiğini, dünya hayatının son çağı olan milenyum öncesinde baskı, zulüm, savaş ve şiddetlerle dolu yedi yıllık Büyük Felaketler yaşanacağını, imanlıların bundan önce mucizevi biçimde Semaya yükseltilerek felaketlerden kurtarılacağını ve felaketler sonrasında Mesih'in yeryüzüne dönerek Tanrı Krallığı'nı kuracağını savunurlar. Dolayısıyla Fundamentalistler, Mesih'in yeryüzüne iki defa döneceğine inanırlar. İlki, çağın sonunda olacaktır. Bu gelişinde dünyadaki bütün gerçek üzere olan imanlı Hıristiyanları yüceltilmiş bedensel

Victims, unpublished MA Thesis at the Faculty of the Department of Psychology East Tennessee State University, 2006, s. 13; Gary North, "Millennialism and the Progressive Movement", *Journal of Libertarian Studies*, c. 12, Sayı 1, 1996, s. 129; Bassam Tibi, *The Challenge of Fundamentalism: Political Islam and the New World Disorder*, University of California Press, Berkeley, New Angeles and London, 1998, s. 74-75.

³¹ Hoffmeister, *age*, s. 18, 48.

* Bununla birlikte 1920-30'lü yıllarda Fundamentalistleri içerisinde amilenyumcu ve postmilenyumcu olanları da görmek mümkündür. Örneğin J. Gresham Machen bir amilenyumcuydu. Fakat bugün Fundamentalistler'in tamamına yakını çağcı tarih anlayışına sahiptir. Sadece Bağımsız Presbiteryenler amilenyumcu teoriyi benimsemektedirler. Bkn. Rolland D. McCune, "Doctrinal Non-Issues in Historic Fundamentalism", *Detroit Baptist Seminary Journal*, 1 (Fall 1996), s. 171.

varlıklara dönüştürülerek semaya yükseltecektir. Mesih'in bu dönüşü, sadece "bulutlarla gökyüzüne yükseltilen" azizleri tarafından görülecektir. Semaya yükselen Hıristiyanlar burada İsa ile birlikte otururken, geride kalanlar kaosa sürüklenmekte olan dünyada sıkıntılarla karşı karşıya kalacaklardır. Daha sonra, Mesih'in yeniden yeryüzüne dönüşü ve diğer çağın, yani milenyum krallığının başlangıcı gerçekleşecektir.

Fundamentalistler'e göre dünyada yaşanan pek çok olay, dünyanın sonunun yaşandığını göstermektedir. Bunun en önemli işareti, İsrail Devleti'nin kurulmasıdır. Onlara göre bu süreçte Amerika, Tanrı nazarında seçilmiş bir ülkedir. Bu nedenle Robertson ve diğer Fundamentalistler Kudüs konusunda Müslümanlara karşı katıdır. Robertson, Amerika'nın Yahudileri İsrail'e göndereceğine inanır. Çünkü Fundamentalistler, İsa'nın dönüşünün bir parçası olarak gördükleri için, Kudüs'ün bir Yahudi şehri olmasını savunurlar. Bu da, Pat Robertson ve diğer Fundamentalistler'in Müslümanların Kudüs'teki varlık ve etki iddialarına sert tepki göstermelerine yol açmıştır. Robertson, Amerika'nın İsrail'i koruyacağına ve Yahudileri Kudüs'e döndürmede başarılı olacağına inanır. Fakat Robertson, ABD'nin Filistin - İsrail görüşmelerine aracılık yapmasıyla, bu ilahi planın gerçekleşmesini engellediğini düşünmektedir. İsrail'in Kudüs'e girdiği 1967 tarihinden hareket ederek, bu tarih sonrasında geçecek 40 yıl sonrasına işaret eder ve '2007'yi bekleyin' diyerek insanları uyarmaktan geri kalmaz.³² Robertson ve diğer Fundamentalist yaklaşımlar, onların aynı zamanda politik merkezli bir grup olduklarını göstermektedir.

4. Modernizmin reddi. Fundamentalizm, bir anlamda modernizme karşı bir tepki hareketidir. Fundamentalistler modernizme karşı çıkarlar. Bununla birlikte Fundamentalizm'in ondan etkilendiği açıktır. Neticede dinin politikleşmesi, Fundamentalistler'in modernitenin doğurduğu krize bir tepkisidir. Aslında pietizm, evangelizm, yeniden canlanmacılık, muhafazakârlık, milenyumculuk ve kutsalcılık gibi akım ve anlayışlarla pek çok konuda aynı özellikleri paylaşmakta olan Fundamentalizm, modernizme karşı çıkışta gösterdiği kavgacılığıyla bunlardan ayrılmıştır. Bu çerçevede Fundamentalistler modernitenin temel ürünleri olan demokrasi, çoğulculuk, insan hakları ve liberal hoşgörüyü karşı çıkarlar.

Fundamentalistler aynı şekilde modern hayatın dikte ettiği modern kadın/erkek rollerini de reddederler. Dolayısıyla bir fundamentalist hiç-

32 Hoffmeister, *age*, s. 22-24.

bir şekilde bir kadının evlilikte söz sahibi olmasını istemediği gibi,³³ homoseksüel ve kadın hakları ile kürtajı da topluma zararlı “liberal” değerler olarak görür.³⁴

5. Evrim teorisinin reddi. Aydınlanma'nın etkisiyle evrim teorisi Batı'da ve ABD'de önemli bir kabul görürken, Kutsal Kitab'ın yaratmaya ilişkin ifadelerini literal okuyan Fundamentalistler ona şiddetle karşı çıkmışlar ve Tanrı'nın her şeyi, emir vermesi ile aniden yarattığını savunmuşlardır. Evrim teorisi ondokuzuncu asrın sonunda ABD'nin güneyinde 'sapkınlık' olarak görülmüştür. O dönemde evrim karşıtı söylem cılız olsa da, Fundamentalistler zamanla politikada elde ettikleri başarıyı, inançlarını dayatmada bir araç olarak kullanmaktan kaçınmayınca, bu durum ülke genelinde önemli bir sorun olmuştur. Sonraki dönemlerde evrimin okullarda sıradan bir “teori olarak” okutulması dahi mahkemelerde dava konusu olabilmıştır.

6. Sosyal içerikli kural ve yasaklar. Fundamentalistler ilk dönemden itibaren toplumsal anlamda beş temel noktaya odaklanmışlardır. Alkol ve tütün kullanımına, oyun oynamaya, kumar oynamaya, sinemaya gitmeye ve geleneksel oyunlar dışında dans etmeye karşı çıkmışlardır. Kürtaj, fahişelik ve pornografi de onların karşı çıktıkları ve mücadele ettikleri konular olmuştur.

Amerikan Protestan Fundamentalistleri'nin Yahudilerle İttifakı

Genel anlamda söylemek gerekirse, Hıristiyanların Yahudiliğe ve Yahudilere bakışı olumsuzdur. Bunda, ilk dönemde yoğunlaşan Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara yönelik Yahudi baskıları, inanca göre Deccal'ın Yahudi olacak olması, Yahudiliğin misyonunu tamamlamış olması gibi Hıristiyan vurguları etkili olmuştur. Bu açıdan genel olarak Hıristiyanların Yahudiliğe karşı tutumu Semitizm'e destek şeklinde gerçekleşmiştir. Fakat Fundamentalistler Yahudilere yönelik bu olumsuz bakışı tam tersi bir yöne çevirmişlerdir.

Sözünü ettiğimiz değişim, Fundamentalistler'in ilk dönemlerinden itibaren savundukları çağcılık anlayışının tabii bir sonucudur. Buna göre Yahudilere yönelik evangelizm hareketi, kurtuluş için Mesih'e inancın esas olduğunu, Kutsal Kitap kehanetlerinin aynen yazıldığı gibi gerçekleşece-

33 Bkn. Carr, *age*, s. 13.

34 Hoffmeister, *age*, s.31.

ğini, Yahudilerin kendi ülkelerine döneceklerini ve sonunda Mesih'i ve onun krallığını kabul edeceklerini ve Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmenin Hıristiyanların bir görevi olduğunu savunur. Onlar bunun için Siyozizmi desteklemişlerdir. Kendilerini 'aydınlanmış' ve 'kurtarılmış'; buna karşın İsa'yı kabul etmeyenleri 'kayıp' ve 'hakikate karşı kör' olarak nitelemişlerdir. İsa'ya inananmayan Yahudiler de 'kayıp'tır. Bunun için Fundamentalistler genellikle 'anti-Semitik' olarak adlandırılırlar. Onlar Arapları, Katolikleri ve hatta İsa'yı şahıs olarak kabul etmeyen Protestanları da 'kayıp' listesine sokarlar. Yahudi halkı, Mesih'in dünyaya dönüşünün bir vasıtası olarak görülür. Yahudilerin, dünyanın sonunda gerçekleşecek olaylarda etkin rol oynayacaklarını düşünürler. Bu, çağcı teorinin yansımasıdır. Buna göre Yahudiler bir gün Mesih'e inanacaklardır. Onlar bu amaç doğrultusunda ilk olarak 1809 yılında, bir Yahudi dönmesi olan Joseph S. C. F. Frey öncülüğünde, bölgedeki Yahudileri Hıristiyanlaştırmak amacıyla Londra'da "*Londra Hıristiyanlığı Geliştirme Topluluğu*" adlı bir teşkilat kurmuşlardır. Bunu, diğerleri izlemiştir. Kurulan teşkilatlar ve özellikle *Londra Hıristiyanlığı Geliştirme Topluluğu*, Yahudi evangelizmi ve İsrail'in vaad edilen topraklara dönüşü düşüncesini geliştirmiştir. Çeşitli mezheplerden gelen suponsorların katkısı ile ayakta duran teşkilatın hazırladığı planlar, oluşturduğu ilkeler, belirlediği inançlar, teşkilat yapısı ve hedefleri tamamen uluslararası nitelikte olmuştur. Kurulan bir diğer önemli kuruluş da, Yahudilerin kendi topraklarına dönmeleri için çalışan *İsrail İncil Elçiliği Arkadaşları*'dır. Bunu benzer diğer teşkilatların kurulması izlemiştir.³⁵

Fundamentalistler'in Yahudi inancını geçerli bir din olarak kabul etmeleri söz konusu değildir. Ama çağcı teorinin gerçekleşmesi adına, Yahudilerin Hıristiyan olmaları ve onların Kutsal Topraklara yönelik adımları atmaları gerekmektedir. Zaten Hıristiyan olmuş Yahudilerle Fundamentalistler'in ortak hareket etmesi kadar doğal bir şey olamaz. Fakat Yahudilerin öncelikle Kutsal Kitap'ta vaad edilen görevlerini yapmaları gerekmektedir. Büyük İsrail'in kurulması, Kudüs'ün başkent yapılması, Süleyman Tapınağı'nın yeniden inşası, İncil'in İsraililer de dâhil bütün dünyaya duyurulması gibi. Bunların gerçekleşmesi, Yahudilik açısından onların bölgedeki politik hükümranlılığının sağlanması ve ilahi vadinin tamamlanmasıdır. Dolayısıyla iki din mensubu, geleceğe yönelik hedefleri uğruna birbirlerine muhtaç bir senaryo oluşturmuşlardır.

35 Griessman, agm, s. 201, 203, 205, 208-210.

Fundamentalistler'in ilahi plan doğrultusunda Yahudilerle işbirliğine gitmeleri, günümüzde onları İsrail'in en güvenilir destekçileri yapmıştır. Bu bağlamda Pruden,³⁶ İsrail'e gelen yabancı turistlerin çoğunun Amerikan Yahudileri ve Fundamentalistler olduğunu belirtmiştir.

Sonuç

Fundamentalizm, dinlerin literal ve gelenekselci bir açıdan okunması sonucu ortaya çıkan bir algılama biçimi olup, hemen hemen bütün dinlerin ortak bir fenomenidir. Bu anlayışa göre; mevcut temel kaynaklardan hareketle ilk döneme gitmek ve o dönemi yeniden literal bir şekilde inşa etmek esastır. Dinin tek gerçek yorumu da budur. Bu açıdan Fundamentalizm, ilk döneme dönme adına, Aydınlanma, Liberalizm ve Modernite gibi onun önündeki engelleri ortadan kaldırmaya yönelik bir protesto hareketidir. Fundamentalizm'in modern karşıtı olması, onun Aydınlanma'nın değer(ler)ini reddetme ya da ona karşı isyan etme anlamındadır. Bu anlamda selefi bir takıntı söz konusudur. Neticede Fundamentalizm modern bir akımdır. Tıpkı demokrasi ve teknolojik gelişmeler gibi, Amerikan Protestan Fundamentalizmi de Aydınlanma'nın ürünüdür. 'Dondurulmuş' bir ilk dönemi yeniden inşa adına modernizme karşı çıkan Fundamentalistlerin garip bir durumu, onların mücadelelerinde reddettikleri modernizmin enstrümanlarını kullanmalarıdır.

Modern Hıristiyan Fundamentalizmi'nin gerisindeki itici güç evrim teorisi gibi gözükse de, aslında sorun çok daha derindir. Aydınlanma'nın salt akılcılığı ve aklın verilerine sonsuz güveni, din ile bilimi karşı karşıya getirmiştir. Pratiğe bakıldığında, ileri sürülen uyuşturma teorilerinin her zaman işe yaramadığını söyleyebiliriz. Hıristiyan Fundamentalizmi'nin gerisindeki bu sebep, diğer dinlerin fundamentalist hareketlerine de ivme kazandırmıştır. Neticede Liberalizm, Aydınlanma ve Modernizm'in seküler açılımları, geleneksel dinsel inançlara ve onların mistik söylemlerine büyük darbe vurmuştur. Bu da tepkisini, 'kutsala yeniden dönüş' parolasıyla Fundamentalizm şeklinde göstermiştir. Dolayısıyla Fundamentalizm, ilk kilise hayatını yeniden oluşturma adına başlatılmış, modern topluma karşı bir isyan hareketidir.

Reformasyon, "mutlak mükemmellik ve mutlak iyilik dönemi" olarak görülen ilk dönem kilise hayatına yeniden dönüş isteği açısından fun-

36 Pruden, agm, s. 16.

damentalist bir harekettir. Reformun dinsel metinleri literal yorumlamaya dayanan lafzcılık, halk dindarlığı ve sistemi teokratikleştirme çabaları (Kalvinistlerde ve Anabaptistlerde olduğu gibi), neticede Protestanlığı fundamentalist çizgiye tam olarak çekemediyse de, onu önemli ölçüde muhafazakârlaştırdığı kesindir. Kaldı ki reform, köklü bir değişim ve değişiklikle ilk kiliseyi 'yeniden oluşturmak'tır. Buradan, Amerikan Fundamentalizmi ile Avrupa Reformu arasında bir benzerliğe varabiliriz. Her ikisi de mevcut duruma karşı çıkmış, Hıristiyanlığın ilk dönemine özenmiş, *Sola Scriptura* (sadece Kutsal Kitab'ı esas alma)'yı ilke edinmiş, onun bireysel yorumuna ağırlık vererek kurumsal hiyerarşiyi reddetmiş, duygusal halk dindarlığını vurgulamış ve premilenyumcu bir tarih anlayışını benimsemiştir. Benzerlikler daha da arttırılabilir. Elbette ikisi arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Onaltıncı asır Reformu, Protestan kiliseleri ve Reform teolojisi gibi eskisinden daha muhafazakâr bir din anlayışını ve bazı radikal anlayışları ortaya çıkarırken, Aydınlanma, Liberalizm ve Modernite'nin ilkeleri de muhafazakârlaşan Protestanlık içerisinde benzer bir operasyonla çok daha aşırı bir din anlayışı olarak fundamentalizmi meydana getirmiştir. Birçok açıdan Amerikan Fundamentalizmi'ne başlatıcı gücü Kalvinizm'in vermiş olması düşünmeye değer bir durumdur. Bu tespit, Fundamentalizm'in önce Baptist ve Presbiteryen gibi Reform orijinli gruplar arasından çıkmasıyla da desteklenir. Avrupa ve Amerikan tecrübelerinin sonuçlarının farklı olmasının kanımca en büyük nedeni, zaman ve mekânların farklılığı ve değişen dünya şartlarıdır. Bu nedenle Amerikan Protestanlığı içerisinde Fundamentalizmin ortaya çıkışını, Amerikan Protestanlığı'nın ikinci reform dalgası olarak görüyorum. Reformasyon'da normal din anlayışından muhafazakâr söyleme, Amerikan Fundamentalizmi'nde ise muhafazakârlıktan Fundamentalizm'e geçilmiştir.

Netice itibariyle Amerikan Protestan Fundamentalistleri, kökeni eskilere giden, teolojik yüzleri geriye dönük olan ve buna karşın modern dünyanın enstrümanlarını kullanarak mücadelesini sürdüren partikülarist bir Hıristiyan akımıdır. Bunlar hedefledikleri teolojik, ekonomik ve kültürel amaçlarını politika aracılığıyla yerel ve global düzeyde gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Bu açıdan onlar, kendilerini küresel ilahi bir planın gerçekleşmesine adanmış kimselerdir.